

کاوشی در تاریخ گذاری سوره حجرات و نقش آن در نقد روایات ترتیب نزول*

زهرا کلباسی^۱

امیر احمدنژاد (نویسنده مسؤل)^۲

چکیده:

بیشتر مفسران تنها به مدنی بودن سوره حجرات تصریح کرده و این سوره را فاقد قراین لازم برای تاریخ گذاری دانسته‌اند. اما با توجه به سوره‌های قبل و بعد این سوره در روایات ترتیب نزول، زمان نزول سوره حجرات به‌طور تقریبی به اوایل سال ششم هجری باز می‌گردد. در حالی که تتبع در روایات سبب نزول ذیل سوره حجرات و گزارش مورخان از وقایع پس از فتح مکه، نشانگر نزول این سوره در نیمه اول سال نهم هجری، مصادف با ورود وفود به مدینه و اسلام‌آوری قبایل شبه جزیره است که در پی آن، این سوره بعد از فتح مکه و قبل از جنگ تبوک تاریخ گذاری می‌گردد. در نتیجه در این نوشتار با تکیه بر روش تحلیل محتوای تاریخی، این دو دیدگاه متعارض در تاریخ گذاری سوره حجرات نقد و بررسی شده است. در نهایت با تأیید تاریخ گذاری سوره حجرات در سال نهم هجری و با توجه به آنکه همه آیات زمان دار در این سوره به ترتیب وقایع تاریخی که رخ داده، نازل شده‌اند، می‌توان به نزول پیوسته این سوره از ابتدا تا انتهای آن در یک بازه زمانی چندماهه پی برد.

کلیدواژه‌ها:

سوره حجرات / آیات زمان دار / تاریخ گذاری / فتح مکه / نزول پیوسته

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۳/۶، تاریخ تأیید: ۱۳۹۶/۳/۳۰.

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22081/jqr.2018.47539.1545

zahrakalbasi@gmail.com

۱- دانشجوی دکتری دانشگاه اصفهان

amirahmadnezhad@outlook.com

۲- استادیار دانشگاه اصفهان

طرح مسأله

سوره حجرات که برحسب مضامین اخلاقی بلندی که در خود جای داده، یکی از مشهورترین سوره‌های قرآن است، بنا بر اتفاق همگان، سوره‌ای مدنی توصیف شده است. اما درباره زمان نزول این سوره میان روایات ترتیب نزول و روایات سبب نزول و گزارش‌های مورخان از زمان نزول این سوره، تعارضی قابل توجه به چشم می‌خورد.

طبق روایات ترتیب نزول، سوره حجرات قبل از سوره فتح نازل شده است. با توجه به آنکه سوره فتح قطعاً پس از صلح حدیبیه در سال ششم هجری نازل شده، زمان نزول سوره حجرات به تبع آن به اواخر سال پنجم هجری و یا اوایل سال ششم هجری باز می‌گردد.

در حالی که در مقابل روایات ترتیب نزول، روایات اسباب نزول متعددی که ذیل آیات سوره حجرات نقل شده و گزارش‌های گوناگون تاریخی، حکایتگر نزول این سوره پس از فتح مکه است. با توجه به آنکه فتح مکه نیز در پایان سال هشتم هجری نازل شده، طبق قراین مذکور، نزول سوره حجرات با ابتدای سال نهم هجری مصادف خواهد بود.

ازاین‌رو این نوشتار با تکیه بر روش تحلیل محتوای تاریخی، به منظور تعیین زمان دقیق نزول سوره حجرات و رفع تعارض از تاریخ‌های متفاوتی که برای نزول این سوره ذکر شده، ابتدا به تبیین تاریخ‌گذاری این سوره با تکیه بر جایگاه آن در روایات ترتیب نزول و سوره‌های قبل و بعد آن در این روایات پرداخته است. سپس در مرحله دوم، آیات زمان‌دار این سوره را شناسایی کرده است. در مرحله سوم با تکیه بر سیاق سوره، روایات اسباب نزول و گزارش‌های تاریخی مورد پذیرش همه مورخان، به تاریخ‌گذاری این سوره پرداخته است. در مرحله چهارم نیز پس از آنکه تاریخ‌گذاری سوره مشخص گردید، به بازخوانی مجدد سوره پرداخته تا کیفیت نزول این سوره و میزان پیوستگی آیات آن با یکدیگر را مورد بررسی و کاوش قرار دهد.

تعریف اصطلاحات

اصطلاحات پر کاربرد در این نوشتار را اینچنین می‌توان معنا نمود:

۱. تاریخ‌گذاری

تاریخ‌گذاری دانشی است که تاریخ و مراتب زمانی حوادث را بررسی و تعیین می‌کند. افزوده شدن این واژه به قرآن نمایانگر اصطلاحی علوم قرآنی است که مراد از آن، تعیین مقطع زمانی نزول سوره‌ها و آیات قرآن است (بهجت‌پور، ۱۶۴).

۲. آیات زمان‌دار

منظور آیاتی است که ناظر به وقایع تاریخی معینی نازل شده‌اند. این آیات به‌عنوان قراین درونی سوره‌ها مبنی بر زمان نزولشان، اصلی‌ترین منبع تاریخ‌گذاری به‌شمار می‌آیند.

۳. نزول چندپاره سوره‌ها

مراد از نزول چندپاره یک سوره آن است که آیات آن پشت سر هم نازل نشده و با نزول آیاتی از دیگر سوره‌ها در میان آنها، در نزولشان گسست به وجود آمده است. در این تحقیق به این حالت نزول چندپاره سوره‌ها گفته می‌شود که به‌معنای نزول یک سوره در مواضع زمانی گوناگون است.

۴. نزول پیوسته سوره‌ها

در مقابل، نزول پیوسته سوره‌ها به‌معنای نزول پشت سر هم آیات یک سوره (عموماً به‌صورت تدریجی و منقطع) از ابتدا تا انتهاست؛ بدون آنکه آیاتی از دیگر سوره‌ها در میان آیات آن نازل شده و پیوستگی آنها را گسسته باشد.

دسته‌بندی موضوعی سوره حجرات

سوره حجرات را به‌تمام معنا می‌توان سوره‌ای مهم در نقد و بررسی اخلاق دینی مسلمانان دانست که با ظرافتی کم‌نظیر، به بیان آسیب‌های دینی در حوزه باورها و رفتارهای جامعه اسلامی پرداخته است. با تأمل در مضامین این سوره، آموزه‌های اخلاقی آن را می‌توان در سه گروه توصیف کرد.

نخست آیاتی که شؤونات دینی - اجتماعی پیامبر را به مسلمانان خاطرنشان ساخته و همگان را موظف به تبعیت و فراتر از آن، حفظ حرمت ویژه برای پیامبر نموده است. در این باره به آیات ۱-۸ این سوره می‌توان اشاره کرد که مسلمانان را از اقداماتی همچون هرگونه پیش‌دستی بر پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، بلند کردن صدایشان در برابر ایشان، بی‌ادبی به ساحت وی و ... نهی کرده و متخلفان را به حبس اعمالشان هشدار داده است. حتی در هفتمین آیه نیز به مسلمانان یادآور شده که اگر پیامبر در بسیاری از موارد تابع خواسته‌های شما بود، گمراه می‌شدید که این خود نشانگر مخالفت دست‌کم بخشی از جامعه با تصمیمات رسول خداست.

دوم آیات ۹-۱۰ که به مسلمانان دستور داده اگر در میان برادران مسلمانان جنگی صورت گرفت، صلح را همراه با عدالت و ستاندن حق مظلوم از برادر مسلمان ظالم برپا کنند. این آیات صریح‌اللعن درباره دستورات لازم برای ایام قتال میان مسلمانان نیز حاکی از نزول این آیات در زمانی است که از سوی مسلمانان بر دشمنان خود چیره شده و قدرت یافته‌اند، و از سوی جامعه اسلامی در آستانه تنش‌ها و اختلافات جدی نیز قرار گرفته که ممکن است برخلاف همیشه، قتال در میان امت مسلمان در بگیرد. همچنین در آیات ۱۱-۱۳ نیز مسلمانان را به رعایت موارد اخلاقی همچون پرهیز از تمسخر، تحقیر خود یا دیگران، غیبت و هرگونه خودبرتربندی و افتخار به ارزش‌هایی جز تقوا دستور داده است.

سوم آیات ۱۴-۱۸ که بخشی از اعرابیان نومسلمان را مسلمانان زبانی دانسته که جز شهادتینی که بر زبان آورده‌اند، بهره فراتری از دین نداشته و ایمان به قلب آنان نفوذ نکرده است. بدین جهت آنان را به تبعیت از خداوند و پیامبر، عدم تردید در

حقانیت رسالت پیامبر، جهاد و انفاق در راه خدا فرا خوانده و در مقابل، آنان را از منت نهادن بر سر پیامبر به سبب آنکه اسلام آورده‌اند، به شدت بر حذر داشته است.

جایگاه سوره حجرات در جداول ترتیب نزول

در روایت ترتیب نزول منسوب به امام صادق علیه السلام و روایت ترتیب نزول ابن عباس، سوره حجرات صد و هفتمین سوره قرآن معرفی شده و پس از آن، سوره‌های تحریم، صف، جمعه، تغابن، فتح، توبه و مائده قرار گرفته است (شهرستانی، ۹/۱؛ طبرسی، ۶۱۳/۱۰).

سوره تحریم هر چند ناظر به حادثه معروف تحریم یک خوراک از سوی پیامبر برای خود و خیانت برخی از زنان رسول خدا به ایشان نازل شده، اما به سبب آنکه زمان وقوع این حادثه مشخص نیست، نمی‌توان به تاریخ نزول سوره تحریم دست یافت. سوره‌های جمعه و تغابن نیز به سبب آنکه هیچ آیه زمان‌داری نداشته و به واقعه تاریخی ناظر نبوده و حتی روایات سبب نزول زمان‌دار مورد اعتمادی نداشته است، تاکنون قابل تاریخ‌گذاری نبوده و تنها به‌عنوان سوره‌های مدنی شناخته شده است. اما سوره صف از سویی به سبب لحن حماسی خود که دعوت به جهاد کرده و مؤمنان را تشویق کرده تا مانند حواریون، انصار الهی باشند تا بر دشمنان پیروز شوند، و از سوی دیگر به سبب اشاره به نزدیک بودن نصرت الهی و فتح که مفسران آن را به فتح مکه معنا کرده‌اند (هواری، ۳۱۸/۴؛ طبرسی، ۴۲۳/۹؛ فخررازی، ۵۳۲/۲۹)، به نظر می‌رسد در آستانه فتح مکه نازل شده باشد. حتی شاید با استناد به آیه نخست سوره فتح که از صلح حدیبیه به فتح مبین یاد کرده، بتوان تاریخ نزول سوره صف را اندکی قبل از صلح حدیبیه تخمین زد. لحن حماسی سوره نیز با هر دو واقعه صلح حدیبیه و فتح مکه که مسلمانان در شرایط دشوار خوف و خطر به‌سوی مشرکان عزیزت نمودند، منطبق است.

پس از آن سوره فتح به سبب آنکه به مناسبت صلح حدیبیه نازل شده، در سوره‌های مذکور، نخستین سوره زمان‌دار قطعی به‌شمار می‌آید که زمان سوره

حجرات را برحسب فاصله‌ای که با این سوره دارد، می‌توان به‌طور تقریبی تاریخ‌گذاری کرد.

ابن کثیر ذی القعدة سال ششم را بنا بر اجماع مورخان، زمان وقوع صلح حدیبیه معرفی کرده است (ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ۱۶۴/۴). مفسران بسیاری نیز مناسبت نزول سوره فتح را صلح حدیبیه معرفی نموده‌اند (مقاتل، ۶۵/۴؛ طبری، جامع البیان، ۴۳/۲۶؛ طوسی، ۳۱۲/۹؛ رازی، ۳۲۰/۱۷؛ طبرسی، ۱۶۵/۹؛ ابن عطیه، ۱۲۵/۵؛ ثعالبی، ۲۴۸/۵).

در نتیجه برحسب چینش سوره‌ها در روایات ترتیب نزول، سوره فتح در اواخر سال ششم هجری نازل شده و سوره حجرات که پنج سوره قبل از آن است، حداقل در اوایل سال ششم یا حتی اواخر سال پنجم نازل شده است.

پس از سوره فتح نیز بنا بر اجماع مفسران و مورخان، سوره توبه در ارتباط با حوادث سال نهم هجری اعم از جنگ حنین، جنگ تبوک و قرائت آیات برائت در حج این سال برای مشرکان نازل شده است (جعفریان، ۶۳۴-۶۵۸/۱).

سوره مائده نیز طبق روایات متعدد، در حجة‌الوداع نازل شده و حتی آخرین سوره قرآن توصیف گردیده است (برای روایات نزول سوره مائده در حجة‌الوداع ر.ک: فیض کاشانی، ۱۰۵/۲؛ حویزی، ۵۸۲/۱؛ ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ۳/۳؛ بیهقی، ۷۸/۴؛ ابن عاشور، ۶/۵؛ قرطبی، ۳۰/۶؛ عبده، ۹۶/۶. برای مشاهده روایات نزول سوره مائده دو ماه قبل از رحلت پیامبر ر.ک: بحرانی، ۲۱۴/۲. برای مشاهده آخرمأنزل بودن سوره مائده ر.ک: عیاشی، ۲۸۸/۱؛ طبرسی، ۲۳۱/۳؛ فیض کاشانی، ۱۰۵/۲). در نتیجه سوره مائده آخرین سوره قرآن بوده و سوره توبه یک سال قبل از آن نازل گردیده است (کلباسی، احمدنژاد، ۸۶).

جایگاه سوره حجرات در آراء مفسران

سوره حجرات در زمره سوره‌هایی است که مورد تاریخ‌گذاری دقیقی قرار نگرفته و مفسران تنها به مدنی بودن آن تصریح داشته‌اند (مقاتل، ۸۵/۴؛ هواری، ۱۶۸/۴؛ طوسی، ۳۳۹/۹؛ ثعلبی، ۶۹/۹؛ ابن عطیه، ۱۴۴/۵؛ طبرسی، ۱۹۳/۹؛ فخر

رازی، ۹۱/۲۸). حتی مفسرانی که در صدد پژوهش در ترتیب نزول سوره‌ها و کشف تاریخ‌گذاری آنها بوده‌اند، بر عدم دستیابی به تاریخ‌گذاری سوره حجرات تصریح کرده‌اند (دروزه، ۴۹۶/۸).

اما در مقابل، بسیاری از مفسران در خلال تفسیر آیات ابتدایی سوره حجرات، شأن نزول آن را ورود وفد بنی‌تمیم پس از فتح مکه دانسته‌اند (قمی، ۳۱۸/۲؛ سمرقندی، ۳۲۳/۳؛ فراء، ۷۰/۳؛ رازی، ۱۰/۱۸؛ ابن عطیه، ۱۴۶/۵؛ ثعالبی، ۲۱۷/۵؛ سیوطی، ۸۷/۶). سپس مناسبت نزول آیه ۶ حجرات را نیز اعزام ولید برای دریافت زکات به سوی بنی‌مصطلق توصیف نموده‌اند (طبری، جامع البیان، ۷۸/۲۶؛ رازی، ۱۷/۱۸؛ واحدی، ۲۰۷؛ ابن عطیه، ۱۴۶/۵؛ قرطبی، ۳۱۱/۱۶) که در سال نهم هجری واقع شده است.

در نهایت شأن نزول آیات پایانی سوره حجرات را نیز ورود وفد بنی‌اسد به مدینه و منت نهادن آنان بر پیامبر به سبب اسلامشان توصیف کرده‌اند (طبری، جامع البیان، ۸۹/۲۶؛ رازی، ۴۵/۱۸؛ ثعلبی، ۸۹/۹؛ قرطبی، ۳۴۸/۱۶) که در ادامه، به تفصیل بیان خواهد شد که این وقایع همگی در ابتدای سال نهم هجری رخ داده است.

همین مسأله نیز موجب شده تا برخی مفسران به‌صراحت در خلال تفسیر آیات، نزول سوره حجرات را در سال نهم هجری اعلام نمایند (ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ۳۴۲/۷؛ ابن عاشور، ۱۷۸/۲۶). در نتیجه مفسران، برخلاف رویکرد اولیه در معرفی سوره حجرات که هیچ اشاره‌ای به تاریخ‌گذاری آن نکرده‌اند، در خلال تفسیر آیات، اغلب شأن نزول‌های زمان‌داری برای این سوره نقل نموده‌اند که به‌واسطه آن می‌توان به زمان نزول سوره حجرات پی برد.

شناسایی آیات زمان‌دار در سوره حجرات

تأمل در کتب اسباب نزول و مغازی و سیره‌ها حاکی از آن است که سوره حجرات به‌رغم کوتاهی حجم، به سه حادثه زمان‌دار اشاره کرده و آیات آن متناسب با این سه رخداد نازل شده است.

۱. آیات وفد بنی تمیم

نخستین واقعه در آیات ۱-۵ حجرات انعکاس یافته است. این آیات در مذمت کسانی وارد شده که صدای خود را در حضور پیامبر ﷺ بلند می‌کنند، از ایشان در کارها پیشی می‌گیرند و کسانی که از روی بی‌خردی، پیامبر ﷺ را با صدای بلند از پشت درب حجره‌ها صدا می‌زنند. بر حسب گزارش روایات اسباب نزول، شأن نزول این آیات چنین است:

به‌طور مسند از عبدالله بن زبیر روایت شده که هیأتی از بنی تمیم نزد پیغمبر ﷺ آمدند. ابوبکر [به‌عنوان مشورت به پیغمبر] گفت: قعقاع بن عبد را بر ایشان امیر کن و عمر، اقرع بن حابس را پیشنهاد نمود. ابوبکر به عمر گفت: منظور تو فقط مخالفت با من بود و عمر انکار کرد تا آنکه اختلافشان شدید شد و صدا بلند کردند. در این هنگام آیه اول حجرات نازل شد (واحدی، ۲۰۳؛ عبدالرحمن العک، ۳۲۲).

در گزارش دوم ابن‌ابی‌ملیکه گوید: چیزی نمانده بود دو نیک‌مرد، یعنی ابوبکر و عمر سقوط کنند و آن هنگامی بود که هیأت بنی تمیم نزد پیغمبر ﷺ آمدند. یکی‌شان اقرع بن حابس را و آن یک دیگری را برای امارت پیشنهاد کرد. و ابوبکر به عمر گفت منظور تو فقط خلاف من بود و عمر گفت من چنین قصدی نداشتم؛ و صدایشان بلند شد. آیه مورد بحث نازل گردید که «صدایتان را روی صدای پیغمبر بلند نکنید» (طبری، جامع البیان، ۷۶/۲۶؛ واحدی، ۲۰۳؛ عبدالرحمن العک، ۳۲۲).

در گزارش سوم از زید بن ارقم نقل شده که عده‌ای سراغ پیغمبر ﷺ آمدند و حضرت در حجره بود. بانگ می‌زدند یا محمد! یا محمد! این آیه نازل شد. واحدی این افراد را با استناد به گزارش ابن اسحاق، افراد بی‌ادب بنی تمیم دانسته که با هیأتی وارد مدینه شده بودند (واحدی، ۲۰۴؛ عبدالرحمن العک، ۳۲۴).

افزون بر اسباب‌نگاران، مفسران بسیاری نیز شأن نزول آیات ابتدایی سوره حجرات را ورود وفد بنی تمیم به مدینه دانسته‌اند (قمی، ۳۱۸/۲؛ سمرقندی، ۳۲۳/۳؛ فراء، ۷۰/۳؛ رازی، ۱۰/۱۸؛ ابن عطیه، ۱۴۶/۵؛ ثعالبی، ۲۱۷/۵؛ ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ۳۴۲/۷؛ سیوطی، ۸۷/۶؛ ابن عاشور، ۱۷۸/۲۶).

برخی مفسران نیز با تکیه بر آنکه ورود وفد بنی تمیم به مدینه در سال نهم بوده، بر نزول سوره حجرات در این سال تصریح کرده‌اند (ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ۳۴۲/۷؛ ابن عاشور، ۱۷۸/۲۶).

همراه با مفسران، مورخان بسیاری نیز سال نهم را سال ایمان گروهی مردم شبه جزیره دانسته‌اند و اندکی پس از فتح مکه، از ورود وفد بنی تمیم یاد کرده‌اند (واقدی، ۷۴۱؛ طبری، تاریخ طبری، ۱۱۵/۳؛ ابن اثیر، ۲۸۷/۲).

واقدی ماجرای ایمان بنی تمیم را چنین بیان کرده که پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در محرم سال نهم (سه ماه و اندی پس از فتح مکه) گروه‌هایی را برای جمع‌آوری زکات اعزام فرمود. مأموران زکات در منطقه عسفان به گروهی از بنی تمیم و قبیله بنی خزاعه برخورد کردند و قصد زکات گرفتن از چهارپایان بنی خزاعه را داشتند که بنی تمیم اعتراض کردند. بنی خزاعه گفتند: این از آیین‌های دینی ماست، اما بنی تمیم به قصد دفاع از آنان، آماده جنگ با مأموران زکات پیامبر شدند. مأموران زکات که سه نفر بیشتر نبودند، گریختند و نزد پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ آمدند. بنی خزاعه هم از ترس آنکه پیامبر به سوی آنان لشکری می‌فرستد، بر بنی تمیم هجوم برده و آنان را از سرزمین خود بیرون کردند. پیامبر نیز عیینة بن حصن را مأمور کرد که به بنی تمیم حمله کند. بنی تمیم با دیدن لشکر پیامبر گریختند و سی نفر از زنان و کودکانشان اسیر شدند. سپس بنی تمیم در پی اسرایشان به مدینه آمده و با صدای بلند، پیامبر را از پشت حجره‌ها صدا می‌زدند که بیرون آید و با آنان سخن گوید. آنان به پیامبر گفتند: ما شاعر خود را آورده‌ایم تا با تو مقابله کند. پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرمود: من برای شعر و شاعری مبعوث نشدم، اما ابایی ندارم که شاعران مدینه در برابر شعرای شما شعر بگویند. عاقبت توانمندی حسان بن ثابت (شاعر پیامبر) در برابر بنی تمیم موجب شد تا آنان بپذیرند پیامبر مورد حمایت ویژه الهی است و به او ایمان آورند. در پی این وقایع نیز آیات ابتدایی سوره حجرات نازل گردید (واقدی، ۹۷۴).

در مجموع چنان‌که هویداست، روایات اسباب نزول و به تبع آن نظرات مفسران، و از سوی دیگر گزارش‌های تاریخی، بر نزول آیات ابتدایی سوره حجرات در هنگام ورود وفد بنی تمیم به مدینه، اجماع نظر دارند.

۲. آیه خبر فاسق

آیه ۶ سوره حجرات، دومین آیه زمان‌دار در این سوره است. طبق روایات سبب نزول، این آیات درباره ولید بن عقبه نازل شده که پیامبر ﷺ او را برای گرفتن زکات به سوی بنی مصطلق فرستاد. بنی مصطلق شتابان به استقبال او آمدند، اما شیطان در دل ولید وسوسه کرد که آن جماعت قصد قتلش را دارند. ترسید و از راه برگشت و به پیامبر گفت: بنی مصطلق زکات ندادند و قصد قتل من را داشتند. پیغمبر خشمگین شد و تصمیم به جنگ با بنی مصطلق گرفت. چون بنی مصطلق از بازگشت ولید مطلع شدند، نزد پیغمبر آمده، گفتند: ما خبر آمدن فرستاده‌ات را شنیدیم و برای احترام و استقبالش بیرون آمدیم که آنچه حق الهی است بپردازیم، اما او تغییر نظر داد و برگشت و ما ترسیدیم که مبادا شما از بازگشت او به ما بدبین شوید. در این هنگام آیه ۶ حجرات در نهی از پذیرش خبر فرد فاسق که منظور ولید بود، نازل شد (طبری، جامع البیان، ۷۸/۲۶؛ رازی، ۱۷/۱۸؛ واحدی، ۲۰۷؛ ابن عطیه، ۱۴۶/۵؛ قرطبی، ۳۱۱/۱۶).

واقعی نیز دو گزارش نقل کرده که نشان‌دهنده زمان نزول آیه ۶ حجرات است. نخست آنکه محرم سال نهم (سه ماه پس از فتح مکه) را اولین زمانی دانسته که پیامبر ﷺ مأمورانی برای زکات به سوی قبایل فرستاد (واقعی، ۷۴۰). دوم آنکه واقعی پس از ذکر ورود بنی تمیم به مدینه و ایمان آنان که ذیل آیات ابتدایی سوره حجرات بیان شد، از اعزام ولید به سوی بنی مصطلق برای گرفتن زکات یاد کرده و زمان حضور بنی مصطلق در مدینه برای شکایت از ولید بن عقبه را صفر سال نهم توصیف کرده است (همان، ۷۴۶). دیگر مورخان نیز دو واقعه ورود وفد بنی تمیم و سپس اعزام ولید به سوی بنی مصطلق برای دریافت زکات را به ترتیب پشت سرهم

ذکر کرده و نزول آیه ۶ حجرات را به مناسبت خبر کذب ولید دانسته‌اند (مقریزی، ۴۲/۲). درباره سبب نزول این آیه نیز همچون آیات قبلی، مورخان و مفسران اتفاق نظر داشته و خبر دروغ ولیدبن عقبه را زمینه‌ساز نزول دانسته‌اند.

۳. آیات اسلام‌آوری اعراب

سومین آیات زمان‌دار سوره حجرات، آیات ۱۴-۱۷ است. واحدی سبب نزول این آیات را اسلام اعراب بنی‌اسد (بنی‌خزیمه) دانسته است. طبق این سبب نزول، اعراب بنی‌اسد در خشکسالی به مدینه آمده و شهادتین گفتند، اما در باطن مؤمن نبودند و قیمت‌ها را گران کرده بودند و به رسول الله ﷺ می‌گفتند: ما با زن و فرزند به‌سوی تو آمدیم و مثل فلان طایفه با تو نجنگیدیم؛ از صدقه سهمی به ما بده و بدین‌سان بر پیامبر منت می‌نهادند. لذا آیات فوق نازل شد (واحدی، ۲۱۰). دیگر مفسران نیز شأن نزول این آیات را ورود وفد بنی‌اسد به مدینه اعلام کرده‌اند (طبری، جامع البیان، ۸۹/۲۶؛ رازی، ۴۵/۱۸؛ ثعلبی، ۸۹/۹؛ قرطبی، ۳۴۸/۱۶).

از دیگر سو، مورخان حضور وفد بنی‌اسد در مدینه را نیز ابتدای سال نهم دانسته و ماجرای منت نهادن آنان بر پیامبر ﷺ به سبب اقرار به اسلام را ذکر کرده‌اند (ابن سعد، ۲۲۳/۱؛ ابن کثیر، البداية و النهایة، ۸۸/۵). ابن اثیر حضور آنان در مدینه را پیش از ربیع‌الاول سال نهم دانسته است (ابن اثیر، ۲۸۷/۲).

لازم به ذکر است که ابن کثیر دو واقعه ورود وفد بنی‌تمیم و سپس وفد بنی‌اسد به مدینه را پشت سر هم ذکر کرده (ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ۸۷/۵)، که نشانگر نزول آیات زمان‌دار سوره حجرات به ترتیب وقایع زمانی است که در مدینه رخ داده است.

تاریخ‌گذاری سوره حجرات برپایه آیات زمان‌دار

از مجموع گزارش‌های مورخان و راویان اسباب نزول و مفسران آشکار است سوره حجرات در ابتدای سال نهم و تنها چند ماه پس از فتح مکه نازل شده و در آیات ابتدایی، میانی و پایانی به ترتیب به سه واقعه تاریخی وفد بنی‌تمیم، اعزام

ولیدبن عقبه به سوی بنی مصطلق برای دریافت زکات، و وفد بنی اسد که همه بنا بر گزارش مورخان از ابتدای محرم تا انتهای صفر سال نهم واقع شده، اشاره گردیده است. از این رو تاریخ گذاری سوره حجرات به ابتدای سال نهم هجری بازگشته و با تکیه بر اسباب نزول و گزارش های تاریخی این سوره، زمان نزول آن نیز حدود دو ماه بوده است.

در نتیجه تاریخ گذاری پدید آمده با تاریخ تخمینی که پیش تر از چینش سوره حجرات در روایات ترتیب نزول به دست آمده بود، حداقل سه سال فاصله دارد. اگرچه که اتفاق نظر مورخان و مفسران بر نزول سوره حجرات در خلال وقایع ابتدایی سال نهم، تاریخ گذاری تخمینی روایات ترتیب نزول را با چالش جدی مواجه کرده، اما با این همه با تکیه بر سیاق سوره حجرات نیز می توان نزول این سوره در سال نهم هجری را قوت بیشتری بخشید و از اعتبار روایات ترتیب نزول در چینش این سوره بیش از پیش کاست.

آیات سوره حجرات فارغ از اسباب نزول متقنی که برای آن نقل شده و پیش تر بیان شد، مشتمل بر عتاب هایی به مسلمانان بوده که تنها متناسب با دوران قدرتمندی جامعه اسلامی و آسیب هایی است که در این برهه در جامعه پدید آمده است. به طور مثال به دو نمونه می توان اشاره نمود:

نخست در آیه ۹ دستور رعایت عدالت و برقراری صلح هنگام جنگ داخلی میان مسلمانان را صادر کرده که این جنگ در سال های مکه و نیمه اول مدینه که مسلمانان تحت فشار و شکنجه و یا جنگ با مشرکان بودند، امری بی معنا و بی سابقه در تمام گزارش های تاریخی است. در حالی که احتمال تحقق جنگ میان مسلمانان در فضای بعد از فتح مکه که اسلام در قدرتمندترین موضع خود واقع شده و دشمن خارجی تا حدود زیادی از بین رفته است، به وجود می آید.

دوم آیات پایانی سوره حجرات از ایمان آوردن گروهی از اعراب سخن گفته که تنها اقرار زبانی به اسلام کرده و بهره ای از آن نبرده بودند و حتی به سبب همین اقرار زبانی نیز بر پیامبر منت می نهادند. فارغ از آنکه پیش از فتح مکه هیچ گاه

اسلام‌آوری اعراب و حضور آنان در مدینه گزارش نشده، از لحن این آیات نیز می‌توان به وضوح دریافت که عده‌ای از اعراب نه به سبب اعتقاد به توحید و کسب معرفت، بلکه به سبب منافی که در پذیرش دین جدید احساس نموده‌اند، مسلمان شده‌اند. از این رو قرآن آنان را مسلمان و نه باایمان خوانده و به شدت با منت‌گذاری آنان در پذیرش اسلام مقابله کرده است. طبیعی است این پدیده زمانی مجال تحقق خواهد داشت که مسلمانان با حذف دشمنان دیرینه خود به امنیت، قدرت و ثروت دست یافته‌اند که همین مسأله، عده‌ای منفعت‌طلب را به پذیرش آیین جدید متمایل ساخته است. در غیر این صورت اگر به روایات ترتیب نزول پایبند بوده و نزول سوره حجرات را در اوایل سال ششم - که اندکی از جنگ احزاب گذشته و هنوز صلح حدیبیه رخ نداده - تصور کنیم، در آن ایام موجودیت مسلمانان پیوسته در خطر بوده و قطعاً اظهار مسلمانی، منفعت دنیوی دربر نخواهد داشت. از این رو فضای نزول آیات پایانی سوره حجرات نیز مؤید نزول این سوره در سال نهم هجری و ایام اقتدار مسلمانان است. در نتیجه فضای سخن سوره حجرات نیز مؤید روایات اسباب نزول ذیل این سوره و گزارش مورخان از نزول آن در ابتدای سال نهم هجری است.

دستاوردهای پژوهشی تاریخ‌گذاری سوره حجرات

پس از تاریخ‌گذاری دقیق این سوره، برحسب آیات زمان‌دار آن می‌توان به کیفیت نزول این سوره نیز دست یافت و آن را نخستین نتیجه تاریخ‌گذاری سوره حجرات دانست. چنان‌که پیش‌تر به تفصیل بیان شد، سوره حجرات نه تنها متناسب با سه واقعه تاریخی در سال نهم هجری نزول یافته، بلکه این سه واقعه به همان ترتیب زمانی که حادث شده، در این سوره نیز انعکاس یافته است. چنان‌که مورخان ابتدا ورود وفد بنی‌تمیم (آیات ابتدایی سوره)، سپس اعزام ولید به سوی بنی‌مصطلق (آیه ۶) و سپس ورود وفد بنی‌اسد به مدینه (آیات پایانی سوره) را ذکر کرده‌اند و آیات سوره حجرات نیز به همین ترتیب تاریخی نزول یافته است.

از این رو از ترتیب تاریخی وقایع مطرح شده در سوره حجرات و فاصله زمانی اندک میان آنها که وفد بنی تمیم در محرم و وفد بنی اسد در اواخر صفر سال نهم هجری به مدینه وارد شده‌اند، می‌توان به نزول پیوسته این سوره دست یافت. مراد از نزول پیوسته در این نوشتار نیز همان طور که گذشت، نزول تدریجی آیات این سوره از ابتدا تا انتها به صورت پشت سرهم است، بدون آنکه آیاتی از دیگر سوره‌ها در میان آنها نازل شود.

دومین دستاورد تاریخ‌گذاری سوره حجرات، امکان ارزیابی و بازنگری در روایات ترتیب نزول است. چنان‌که گذشت، به یاری روایات اسباب نزول و گزارش‌های متعدد تاریخی، سه دسته آیات زمان‌دار در سوره حجرات یافت شد که از سویی نسبت به حجم کوتاه این سوره، این تعداد آیات زمان‌دار به نوبه خود کم‌نظیر است، و از سوی دیگر همگی این آیات به اتفاق در اوایل سال نهم هجری نازل شده که کاملاً با جایگاه این سوره در روایات ترتیب نزول مغایر است. از این رو نخستین نتیجه آن است که به روایات ترتیب نزول در خصوص جایگاه این سوره نمی‌توان اعتماد کرد. اما سؤال بعدی آن است که آیا سوره فتح که صد و دوازدهمین سوره قرآن در روایات ترتیب نزول معرفی شده، در جایگاه نادرستی قرار گرفته یا سوره حجرات که صد و هفتمین سوره واقع شده است؟

هرچند قضاوت در این باره دشوار است و لازمه آن تاریخ‌گذاری دقیق سوره حجرات تا پایان قرآن است، اما همان گونه که در ابتدای مقاله گزارشی از وضعیت تاریخ‌گذاری این سوره‌ها ارائه شد، می‌توان احتمالاتی را در جابه‌جایی سوره‌های مذکور مطرح کرد. با توجه به آنکه در خصوص نزول سوره فتح به مناسبت صلح حدیبیه، میان مفسران و مورخان اتفاق نظر وجود دارد و زمان این صلح نیز بدون اختلاف در ذی‌القعدة سال ششم هجری گزارش شده، به نظر می‌رسد قطعاً جایگاه سوره فتح در روایات ترتیب نزول نادرست است؛ زیرا از ذی‌القعدة سال ششم تا زمان رحلت پیامبر بیش از چهار سال زمان وجود دارد که به‌طور طبیعی در این برهه، سوره‌های متعددی نازل شده و اتفاقات مهمی نیز رخ داده است. در حالی که

روایات ترتیب نزول تنها سوره‌های مائده و توبه را پس از فتح ذکر کرده که بنا بر روایاتی که گذشت، سوره مائده در حجةالوداع نازل شده و آیات زمان‌دار سوره توبه نیز نشانگر نزول بخش‌های عمده آن در جنگ تبوک و مابقی در پی حوادث سال نهم هجری است. در نتیجه در صورتی که به روایات ترتیب نزول پایبند باشیم، از ذی‌القعدة سال ششم هجری که سوره فتح نازل شده، تا رجب سال نهم که جنگ تبوک واقع شده (ابن کثیر، البداية و النهاية، ۲/۵)، سوره‌ای نزول نیافته که این به معنای وقفه دو ساله در نزول وحی است.

حال آنکه طبق روایات فراوان و گزارش‌های تاریخی، سوره نصر به مناسبت فتح مکه در اواخر سال هشتم هجری نازل شده است (برای مشاهده روایات فراوان نزول سوره نصر پس از فتح مکه ر.ک: طبری، تاریخ طبری، ۲۱۶/۳۰؛ واحدی، ۲۴۷ و برای مشاهده دیدگاه مورخان در خصوص نزول سوره نصر پس از فتح مکه ر.ک: واقدی، ۶۸۰؛ یعقوبی، ۶۱/۲؛ ابن کثیر، البداية و النهاية، ۳۲۱/۴؛ ذهبی، ۵۶۴/۲).

سوره صف نیز بنا بر قراینی که پیش‌تر بیان شد، احتمالاً در آستانه فتح مکه در سال هشتم نازل گردیده است. بنا بر یافته‌های این پژوهش، سوره حجرات نیز بعد از فتح مکه در اوایل سال نهم فرود آمده است. از این رو به نظر می‌رسد میان دو سوره فتح و توبه، دست‌کم سه سوره قرار گرفته که در روایات ترتیب نزول لحاظ نشده است. بنابراین جایگاه سوره فتح از جایگاه صدودوازدهمین سوره قرآن، حتماً چندین سوره عقب‌تر خواهد بود.

اما در خصوص سوره حجرات، با توجه به آنکه در ابتدای سال نهم هجری نازل شده و اولین واقعه زمان‌مند پس از آن جنگ تبوک است که در رجب سال نهم رخ داده و در سوره توبه انعکاس یافته است، به نظر می‌رسد شاید بتوان سوره حجرات را در روایات ترتیب نزول جایگزین سوره فتح کرده و در زمره آخرین سوره‌های نازل شده به حساب آورد.

نتیجه‌گیری

روایات اسباب نزولی که مفسران متعدد ذیل سوره حجرات نقل کرده و گزارش‌های تاریخی متعددی که مورخان بیان نموده‌اند، نشانگر نزول سوره حجرات در ابتدای سال نهم هجری و در بازه زمانی دوماهه نخست این سال است. بر اساس روایات تفسیری و تاریخی موجود، سوره حجرات اندکی پس از فتح مکه با ورود وفد بنی‌تمیم به مدینه آغاز شده، با ماجرای اعزام ولیدبن عقبه به سوی بنی‌مصطلق برای دریافت زکات ادامه یافته و در پایان، با مذمت اسلام منت‌وار اعراب بنی‌اسد به پایان رسیده است. از این رو با توجه به آنکه هر سه واقعه در محرم و صفر سال نهم هجری اتفاق افتاده، سوره حجرات برخلاف روایات ترتیب نزول که آن را چند سوره قبل از سوره فتح بیان نموده‌اند، در ابتدای سال نهم تاریخ‌گذاری گردیده است. سپس با استناد به آنکه آیات زمان‌دار سوره حجرات به ترتیب وقایع تاریخی که حادث شده، نازل گردیده و فاصله میان این وقایع نیز بسیار اندک بوده است، سوره‌ای با نزول پیوسته شناخته می‌شود؛ بدین معنا که از ابتدا تا انتهای آن به صورت تدریجی و پشت سرهم، بدون نزول آیاتی از دیگر سوره‌ها نازل شده است.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم.
۲. ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن؛ الکامل فی التاریخ، بیروت، دار صادر، ۱۳۸۵ق.
۳. ابن سعد، محمد؛ الطبقات الکبری، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۰ق.
۴. ابن عاشور، محمدین طاهر؛ التحریر و التئویر، بیروت، مؤسسه التاریخ، بی تا.
۵. ابن عطیه اندلسی، عبدالحق بن غالب؛ المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۲۲ق.
۶. ابن کنیر دمشقی، اسماعیل بن عمرو؛ البدایة و النهایة، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۷ق.

۷. _____ ؛ تفسیر القرآن العظیم، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۹ق.
۸. بلخی، مقاتل بن سلیمان؛ تفسیر مقاتل بن سلیمان، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۳ق.
۹. بهجت پور، عبدالکریم؛ تفسیر تنزیلی (به ترتیب نزول)، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۲ش.
۱۰. ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد؛ جواهر الحسان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۸ق.
۱۱. ثعلبی، احمد بن ابراهیم؛ الكشف و البیان عن تفسیر القرآن، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۲ق.
۱۲. جعفریان، رسول؛ سیره رسول خدا، قم، دلیل ما، ۱۳۸۲ش.
۱۳. دروزة، محمد عزت؛ التفسیر الحدیث، قاهره، دار احیاء الکتب العربیة، ۱۳۸۳ق.
۱۴. ذهبی، شمس الدین محمد؛ تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام، بیروت، دار الکتب العربی، ۱۴۱۳ق.
۱۵. رازی، ابوالفتوح حسین بن علی؛ روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۴۰۸ق.
۱۶. سمرقندی، نصر بن محمد؛ بحر العلوم، بی جا، بی نا، بی تا.
۱۷. سیوطی، جلال الدین؛ الدر المنثور فی تفسیر المأثور، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۴ق.
۱۸. شهرستانی، محمد بن عبدالکریم؛ مفاتیح الاسرار و مصابیح الابرار، تهران، مرکز انتشار نسخ خطی، ۱۳۶۸ش.
۱۹. طبرسی، فضل بن حسن؛ مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، ناصر خسرو، ۱۳۷۲ش.
۲۰. طبری، محمد بن جریر؛ جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار المعرفه، ۱۴۱۲ق.
۲۱. _____ ؛ تاریخ الطبری، بیروت، دار التراث العربی، ۱۳۸۷ق.
۲۲. طوسی، محمد بن حسن؛ التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا.

۲۳. عبدالرحمن العک، خالد؛ تسهیل الوصول إلى معرفة أسباب النزول، بیروت، دار المعرفة، ۱۴۲۲ق.
۲۴. فخر رازی، محمدبن عمر؛ مفاتیح الغیب، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ق.
۲۵. فراء، یحیی بن زیاد؛ معانی القرآن، قاهره، دارالمصریه للتألیف و الترجمة، ۱۹۸۰م.
۲۶. قرطبی، محمدبن احمد؛ الجامع لاحکام القرآن، تهران، ناصر خسرو، ۱۳۶۴ش.
۲۷. قمی، علی بن ابراهیم؛ تفسیر القمی، قم، دار الکتب، ۱۳۶۳ش.
۲۸. کلباسی، زهرا؛ احمدنژاد، امیر؛ «آخرین نزول؛ مائده یا توبه؟»، پژوهش های قرآنی، سال بیستم، شماره ۷۶، ۱۳۹۴، ۱۱۱-۸۶.
۲۹. مقریزی، تقی الدین؛ إمتاع الأسماع بما للنبي من الأحوال و الأموال و الحفدة و المتاع، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۰ق.
۳۰. واحدی، علی بن احمد؛ اسباب النزول، تهران، نشر نی، ۱۳۸۳ش.
۳۱. واقدی، محمدبن عمر؛ مغازی تاریخ جنگ های پیامبر ﷺ، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۹ش.
۳۲. هواری، هودبن محکم؛ تفسیر کتاب الله العزیز، الجزایر، دار البصائر، ۱۴۲۶ق.
۳۳. یعقوبی، احمدبن ابی یعقوب؛ تاریخ الیعقوبی، بیروت، دار صادر، بی تا.